

Марија Мандић*

Балканолошки институт САНУ

Јадранка Ђорђевић Црнобрња**

Етнографски институт САНУ

ТЕМАТ: ИСЛАМ, ПОЈЕДИНАЦ И ДЕЛАТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У БЕОГРАДУ НЕКАД И САД***

Наслов темата указује на нашу намеру да представимо радове који се баве како једним важним, а занемареним, делом културног наслеђа – османским наслеђем, тако и положајем, дискурсима и праксама београдских муслимана *некад* и *сад*. Због тога уводну реч почињемо одређивањем делова наслова. *Ислам* у овом наслову, поред тога што означава монотеистичку религију која потиче од учења пророка Мухамеда из 7. века, служи и да означи један широк културни и друштвени круг у који спадају заједнице и појединци, чије је живљење, деловање и мишљење обележено посредном или непосредном везом с исламом као религијом.

Желећи да нагласимо важност заједница и појединаца, определиле смо се за термин *делатне заједнице*, што представља превод с енглеског *community of practice*. Овај термин је уведен како би означио заједнице људи, који током међусобног општења и заједничког деловања, стварају одређене начине мишљења, вредновања и успостављају односе моћи (Eckert/McConnell-Ginet 1992). Делатне заједнице могу бити како – већ концептуално устаљене – националне, етничке, верске, фамилијарне и говорне, тако и пословне, комшијске, интересне или неке друге *ad hoc* групе, укључујући у свој оквир, поред осталог, флексибилност, флуидност и динамичност, као пратеће појаве касног капитализма (в. Илић [Mandić] 2014, 136).

* marija.mandic@bi.sanu.ac.rs

** jadranka.djordjevic@ei.sanu.ac.rs

*** Овај текст је резултат рада на пројектима „Језик, фолклор и миграције на Балкану” (бр. 178010) и „Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси” (бр. 177027), које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Истицање улоге појединца у самом наслову сматрамо важним, имајући у виду тежњу друштвених и хуманистичких наука да се ограничене групе узимају као основни конституенти и главни протагонисти друштвеног живота, као и основне једнице друштвене анализе, како је то уочио Роџер Брубејкер, назвавши ту методолошку оријентацију „групизмом” (енг. *groupism*, Brubaker 2004, 8). У том смислу, он је дао предност проучавању колективног идентитета, без нужног увођења категорије групе. Сматрамо да, поред изузетне важности заједница у динамици друштва, агентивност појединаца и њихов однос према колективним идентитетима треба изнова наглашавати и проучавати (Amit, Dyke 2006, Barandiaran et al. 2009).

Овај темат, пре свега, негује интердисциплинарни приступ, који омогућава да се одређене појаве, концепти и актери сагледају кроз призмину османског наслеђа, муслиманских заједница и појединаца у граду, у којем се то наслеђе прожима с другим културним садржајима (в. Ђорђевић Црнобрња 2015, 303–316). Будући да се ислам у јавним дебатама често представља као статична и монолитна религија, људи који припадају муслиманским заједницама се углавном свде на своје „муслиманство” (Brubaker 2013, 6), и не посматрају се као мултидимензионални појединци у сталној интеракцији с не-муслиманима (Buitelaar 2017). Због нарастајућих дебата и полемика, водећи европски теоретичари сматрају да је један од најбољих начина да се допринесе разумевању ислама и муслиманских заједница у савременом свету антрополошки приступ, који нам омогућава увид у разноликост муслиманског света и светоназора (Tapper 1995, Schielke 2010, Sunier 2014, Buitelaar 2017). Овом аргумену додале бисмо и важну улогу других друштвених и хуманистичких наука – посебно историографије, социологије, лингвистике, и теорије књижевности – у проучавању начина на који се изводе одређене традиције и праксе, које се потом прилагођавају или одбацују у свакодневном животу и резону.

Лични мотив за овај темат долази од уверења да се однос према османском наслеђу у нашој средини, као уосталом и у другим срединама југоисточне Европе, заснива махом на негативним премисама као што су одбацивање, дистанцирање и маргинализација. Један од разлога је историјско искуство узроковано османским освајањима, које је резултирало губитком самосталности балканских држава и њихових установа. А други разлози су идеолошки и повезани с „хришћанским центризмом” Европе и односом према муслиманским културама, које је у свом најширем геополитичком оквиру описао Едуард Саид и назвао га „оријентализмом” (Said 1994 [1979]).

Балкански дискурси деосманизације настају, у великој мери, под утицајем друштвено много моћнијег западног оријентализма, с којим деле заједничку унутарњу логику (Said *ibid.*, Bakic-Hayden 1995, 921). Тодорова (1997, 170) истиче да балканске државе након ослобађања од османске владавине и стицања независности одбацују своју османску политичку прошлост, заснивајући свој став на емотивним и политичким претпо-

ставкама да се ради о насилном наметању вишевековне власти, те доминацији друштва и културе потпуно стране домаћима. У том наративу *Турци* заузимају позицију конститутивног али „непријатељског Другог”, док се *оријентално, ислам, османско, источно, назадно* и, понекад парадоксално, *балканско* сматрају делимично преклапајућим синонимима, и супротстављају *европском, хришћанству, преосманском, западном, модерном* (Todorova 1997, 180–181). Како Тодорова наводи, ова дихотомија је идеологизована и типична за европске и балканске дискурсе 19. века, а заснована на уверењу о некомпатибилности хришћанства и ислама (*ibid.* 162). Деосманизација Балкана се огледа посебно у домену јавне културе – архитектуре, одевања, „чишћења” језика од турских топонима и позајмљеница (Todorova 1997, 180).

Поред тога, однос према османском наслеђу може бити и интернализација, која се, за разлику од деосманизације, одвија скривено и није рационализована, Интернализација османског наслеђа препознатљива је на целом Балкану и, да се опет позовемо на Тодорову (*ibid.* 164), одвија се преко синкретизма турске, исламске и византијске традиције, а огледа се највише у утицају које је османска култура извршила на музику, кулинарство, позајмљенице, итд.

Због поменуте маргинализације османске прошлости и оријенталистичких дискурса, према нашем уверењу, недовољно се зна о османској прошлости Београда, Београђанима муслиманске вероисповести, београдским муслиманским културама и друштвима, као и о односу који Београђани успостављају према османском наслеђу и исламу. Сматрамо да сви побројани видови припадају културном наслеђу града и чине нераскидиви део његовог идентитета. Културно наслеђе града свакако треба схватити и као потенцијални извор урбаног развоја града. Имајући наведено у виду, с овим тематом смо желеле да допринесемо слабљењу постојећих идеологизираних конструкција и подстакнемо друштвену праксу дијалога и критичког преиспитивања.

* * *

Темат се састоји од осам радова и конципиран је тако да се османском наслеђу, делатним заједницама и појединцима приступа с аспекта више научних дисциплина, при чему сви радови настоје да успоставе шири социо-културни контекст. Темат отвара рад Мирослава Павловића и Огњена Крешића „Муслиманско становништво Београда у 18. веку”, који је заснован на архивским истраживањима османске грађе, а у коме се систематизује досадашње знање о животу муслиманског становништва у Београду 18. века и износе нови подаци. Павловић и Крешић указују да положај Београда тог доба треба стално сагледавати у односу центар

(Истанбул) – периферија (Београд), показују разноликост и велику мобилност војног и цивилиног становништва, посебност Београда као граничног града, у који долазе представници османске елите и администрације, војне посаде, авантуристи у потрази за војном службом и трговци, који потом успостављају своје односе с локалним становништвом, остају у граду или га напуштају. Рад Драгане Амедоски „Раскошни предмети једног београдског мухафиза: Изет Мехмет-паша (1783–1784)” посвећен је истом периоду, али усмерен ка једном истакнутом појединцу, османском великодостојнику – Изету Мехмет-паши, београдском мухафизу,¹ заповеднику београдске тврђаве, који у два наврата био и велики везир. Заснивајући рад на изворима османске провенијенције, Амедоски анализира попис пашине заоставштине, и то посебно луксузних предмета који су затечени у његовом дому у Београду, када је умро. У луксузне предмете, које Амедоски детаљно описује, спадају одевни предмети и крзна, оружје и војна опрема, тканине и покућство, кочије и паланкин. Анализа ових предмета представља свакако допринос историји приватног живота у Османској царевини, али и прилог разумевању друштвених односа и хијерархије унутар царства, односа према материјалном, трговачких канала, технолошких иновација и модних трендова тог доба.

Сања Лазаревић Радак, пак, у свом раду „Господари и жртве града: Путописне репрезентације Турака у Београду (1833–1935)” тематизује период у коме се османска управа и муслиманско становништво све више повлаче из града, док у град стижу, у све већем броју, авантуристи са Запада, који свој доживљај града, своју идеологију и имагологију преносе у путописе. Лазаревић Радак заправо анализира дискурс британских путописаца на пропутовању кроз Београд, као пример оријенталистичког дискурса *par excellence*, у коме доминирају топоси *заосталог, пустог, прљавог, нецивилизованог*, чак, *болесног* града и имагинарних Турака. Користећи критички апарат имагологије и симболичке географије, Лазаревић Радак уочава занимљиву промену унутар дискурса британских путописаца, када Туци, испрва представљени као *свирепи господари*, постају *жртве*. Дееветнаестом веку посвећен је и рад Јоване Шаљић „Како је оживела Барјак-џамија”. Шаљић истражује судбину једине београдске џамије која није срушена и која је остављена у функцији, након одласка Османлија из града. Рад сходно томе анализира политику Кнежевине Србије према османском наслеђу, али и према београдским и босанским муслиманима. Бајракли-џамија нераскидиво је повезана са животом муслиманске заједнице – хоџа и верника, што Шаљић, заснивајући свој рад на истраживању архива Србије, показује путем бројних примера.

1 Мухафиз, као ознака за османског високопозиционираног службеника, потиче од арапске речи ‘чувар’. Од краја 17. века мухафиз Београда (*Belgrad muhâfizi*) био је званични назив за све београдске паше, команданте Београда и намеснике провинције (в. у овом темату Амедоски; Павловић, Крешић).

Сана Мигати Козлица нас радом – „Београд и Сарајево: центри Исламске заједнице између два светска рата” – премешта у период од формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца до почетка Другог светског рата. Заснивајући свој рад на историјској и политиколошкој анализи, Мигати Козлица указује како су се променљиви односи између Краљевине и Исламске верске заједнице (ИВЗ) одражавали на друштвену позицију и аутономију ове заједнице у Југославији. На тај начин текст доприноси разумевању историјских разлога за постојање два центра ИВЗ и омогућује поређење са садашњом ситуацијом ИВЗ у Србији. Период између два светска рата је предмет интересовања и коауторки Иване Вучине Симовић и Марије Мандић у раду „*Оријентално доба у култури сећања Сефарда у Београду између два светска рата*”. Полазећи од студија сећања, ауторке анализирају дискурс публикација јеврејске заједнице сећања у Београду. У раду је показано да сећање на *оријентално доба* одликују два главна идеолошка правца. У први спада оријенталистички дискурс у коме се *оријентално* повезује с топосима *застарелог, побожног, изолованог, патријархалног* начина живота, и, пре свега, хронотопом Јеврејске махале (Јалије). У други правац спадају сећања на легендарно досељавање и позитиван пријем Сефарда у Османској царевини и верске слободе унутар Царевине. Док прва конструкција сећања стоји у служби похвале модернизације и секуларизације, друга врста сећања представља (ин)директну критику односа хришћана према Јеврејима, као и (слепе) вере у прогрес.

У раду Ирине Шентевске „Црни Груја иде у Београд: Деосманизација Србије у ТВ-ситкому”, који у временском смислу спаја Први српски устанак и садашњи тренутак. Критичком анализом медија, у овом случају ситкома *Црни Груја*, Шентевска представља имагологију која се везује за османско доба, Турке и устанике, а која настаје у савремено доба. Шентевска показује да су и турски господари, и устаници, али путници намерници и трговци приказани карикатурално у оквиру антихеројског дискурса, при чему основу, често бурлеског хумора, сатире и пародије чини поигравање са стереотипима и њихово преиспитивање.

Темат затвара рад Марка Пишева „Између ’азијатског’ ислама и ’православног’ словенства: Југословенски муслимани у раној српској етнологији”, који разматра политике репрезентације муслимана – превасходно босанских – у оквиру „националне науке”, чији је задатак био да „дефинише идентитет и бори се за интересе нације, истовремено трасирајући правце њеног моралног, политичког и интелектуалног развоја под барјаком модерности”. Пишев се усредсређује на тројицу аутора – Чедомила Митриновића, Јована Хаџи Васиљевића, Драгишу Лапчевића – чији су радови посвећени етнологији ислама и културном животу муслимана на подручју међуратне Југославије, а који су настали у Србији између два светска рата. Ова тројица аутора наступају с различитих идеолошких позиција теми ислама и јужнословенских муслимана, које варирају од патернализма (Митриновић), преко интеграционизма у окриље српске нације (Хаџи Ва-

сиљевић), до класног приступа исламу и његовој вези са социјализмом (Лапчевић). „Београд” у овом раду фигурира као метонимијска фигура, центар одакле су се артикулисале наведене културне политике, а анализа Пишева нам преноси важне податке о историјским условима и вредностима епохе, хоризонтима тадашње националне науке, откривајући при том више о посматрачу него о посматраном.

Литература

- Amit, Vered, Dyck, Noel (eds.). 2006. *Claiming Individuality: The Cultural Politics of Distinction*. London: Pluto Press.
- Bakic-Hayden, Milica. 1995. Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review* 54 (4): 917–931.
- Barandiaran, Xabier, Paolo, Ezequiel Di, Rohde, Marieke. 2009. Defining Agency: Individuality, Normativity, Asymmetry, and Spatio-temporality in Action. *Adaptive Behavior* 17 (5): 367–386.
- Brubaker, Rogers. 2004. *Ethnicity without Groups*. Harvard University Press.
- Brubaker, Rogers. 2013. Categories of analysis and categories of practice: a note on the study of Muslims in European countries of immigration. *Ethnic and Racial Studies* 36 (1): 1–8.
- Buitelaar, Marjo. 2017. „Moved by Mecca: the meanings of the Hajj for present day Dutch Muslims”. In *Muslim Pilgrimage in Europe*, eds. Ingvild Flakerud, Richard Natvig, 29–42. London: Routledge.
- Ђорђевић Црнобрња, Јадранка. 2015. Свакодневно одевање Горанки у Београду – између традицијских и савремених културних пракси. *Гласник Етнографског института САНУ LXIII* (2): 303–316.
- Eckert, Penelope, McConnell-Ginet, Sally. 1992. Think Practically and Look Locally. Language and Gender as Community-Based Practice. *Annual Review of Anthropology* 21: 461–490.
- Ilić [Mandić], Marija. 2014. *Discourse and Ethnic Identity: The Case of the Serbs from Hungary*. Peter Lang.
- Perkins, Mary Anne. 2004. *Christendom and European Identity: The Legacy of a Grand Narrative Since 1789*. Walter de Gruyter.
- Said, Edward W. *Orientalism*. 1994 (1979). Vintage Books Edition.
- Schielke, Samuli. 2010. *Second thoughts about the anthropology of Islam, or how to make sense of grand schemes in everyday life*, ZMO Working Papers 2, Berlin: ZMO.
- Sunier, Thijl. 2014. Domesticating Islam: exploring academic knowledge production on Islam and Muslims in European societies. *Ethnic and Racial Studies* 37 (6): 1138–1155.
- Tapper, Richard. 1995. „Islamic Anthropology” and the „Anthropology of Islam” *Anthropological Quarterly* 68 (3): 185–193.
- Todorova, Maria. 1997. *Imagining the Balkans*. New York, Oxford: Oxford University Press.